

УДК 159.923.2

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

Видолоб Н.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди*

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості майбутніх психологів як найбільш значущого компонента професійного розвитку особистості студентів. Відображено підходи до розкриття сутності та змісту поняття «професійна самосвідомість», показано напрями вивчення цієї проблеми в психології. Також виділено особливості становлення професійної самосвідомості особистості студентського віку, проаналізовано її структуру, що дає можливість наблизитися до розуміння механізмів формування особистості майбутнього фахівця.

Ключові слова: *особистість, самосвідомість, професійна самосвідомість, компоненти професійної самосвідомості (когнітивний, емоційний, мотиваційно-ціннісний, операційний).*

В статье представлен теоретический анализ проблемы профессионального самосознания будущих психологов как наиболее значимого компонента профессионального развития личности студентов. Отражены подходы к раскрытию сущности и содержания понятия «профессиональное самосознание», показаны направления изучения этой проблемы в психологии. Также выделены особенности становления профессионального самосознания личности студенческого возраста, проанализирована ее структура, что дает возможность приблизиться к пониманию механизмов формирования личности будущего специалиста.

Ключевые слова: *личность, самосознание, профессиональное самосознание, компоненты профессионального самосознания (когнитивный, эмоциональный, мотивационно-ценностный, операциональный).*

Vidolob N.O. PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS: ANALYTICAL PROBLEMS REVIEW

The article presents a theoretical analysis of the professional identity of future psychologists as the most significant component of the professional development of individual students. Displaying approaches to disclosure of the nature and meaning of «professional identity», shows the problem areas of study in psychology. Also highlighted peculiarities of professional self-identity of college age, analyzed its structure, which makes it possible to get closer to understanding the mechanisms of formation of the personality of the future specialist.

Key words: *personality, self-consciousness, professional self-identity, professional self-identity components (cognitive, emotional, motivational and value, operational).*

Постановка проблеми. Становлення і розвиток професійної самосвідомості майбутніх психологів є однією з найважливіших умов забезпечення ефективного професійного зростання. Важливу роль у професіоналізмі психологів відіграє розвиток професійної самосвідомості як психологічного феномену, що забезпечує майбутньому психологу цілісність і визначеність у професійній діяльності. Необхідність формування високого рівня професійної самосвідомості майбутніх психологів зумовлена такими чинниками, як суспільна потреба у їхньому професіоналізмі та престижність професії в системі освіти. Професійна самосвідомість необхідна майбутньому психологу для успішного самовизначення і являє собою постійну роботу щодо формування та деталізації внутрішнього образу професійної діяльності.

Прагнучи осягнути феномен професійної самосвідомості, сучасна психологічна нау-

ка передусім зосереджується на проблемі особистості професіонала. Сформована професійна самосвідомість є суттєвим чинником попередження особистісних і професійних криз та деформацій, пов'язаних із набуттям гідного статусу в ієрархії професійної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний інтерес для розуміння розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів мають дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених про свідомість, самосвідомість, самопізнання людини (М.Й. Боришевський, О.І. Бондарчук, М.Ю. Варбан, І.В. Вачков, Н.Ю. Волянчук, А.О. Деркач, Є.О. Клімов, В.М. Козієв, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, О.В. Москаленко, Н.І. Пов'якель та ін.).

Спеціальні дослідження ролі самосвідомості у сфері професійної праці проводились такими психологами, як Ю.М. Кулют-

кін, Г.С. Сухобська, В.Д. Шадріков та ін. Але сам термін «професійна самосвідомість» з'явився порівняно нещодавно.

Загалом психологічний словник визначає самосвідомість як усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, мотивами поведінки, думками, що виражаються в емоційно-смісловій оцінці своїх можливостей, які є основою дій і вчинків.

Виділення не виділений раніше частин загальної проблеми. Проблема самосвідомості належить до числа найбільш складних у психології, при всіх наукових пошуках в її пізнанні, що активно розширюються, вона досі не має остаточного рішення. Як справедливо зауважує В.Г. Асеев, «досі зусилля людини були в основному спрямовані на пізнання зовнішнього світу і лише в слабкому ступені на самого себе. Між тим, успішність пізнання і перетворення зовнішнього світу безпосередньо пов'язана із самопізнанням людини, її вмінням керувати собою, усвідомлювати і здійснювати свої цілі й цінності. Необхідно зосередити увагу на вивченні людини як неповторної індивідуальності, як суб'єкта власного життя і психічної діяльності, а також на специфіці її самосвідомості».

У сьогоденному інноваційному культурно-освітньому просторі все більшого значення набуває вища освіта, оскільки саме тут закладаються засади світогляду майбутніх спеціалістів. Гостра потреба сучасного суспільства у фахівцях-психологах високої кваліфікації безперечна, але практично ми часто стикаємося з тим, що їхня освіта, кваліфікація і спеціалізація не відповідають тим складним завданням, які потребують вирішення. З одного боку, ця невідповідність спричиняється недосконалістю в оволодінні конкретними знаннями й уміннями, необхідними для майбутньої самостійної роботи, з іншого – несформованістю професійного світогляду та розривом між уявленнями студентів про професію психолога й реальними вимогами до його діяльності в різних галузях соціальної практики.

Мета статті полягає в теоретичному вивченні проблеми професійної самосвідомості як визначального чинника професіоналізації та становлення професійної ідентичності майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні та зарубіжні вчені (Б.Г. Ананьєв, У. Джеймс, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін, К. Роджерс та ін.) розглядають самосвідомість як внутрішнє «ядро» особистості або як її свідоме джерело. Це підкреслює фундаментальну роль свідомості і досвіду життєдіяльності людини, активності особи-

стості у формуванні себе, єдності особистісного і професійного розвитку. Формування самосвідомості пов'язується з процесом індивідуалізації, з процесом зростання сил і цілісності особистості (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн) [8, с. 146].

На відміну від самосвідомості взагалі, професійна самосвідомість більш специфічна за своїм змістом. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності та спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних якостей тощо, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність [1]. Тобто в професійній самосвідомості на перший план висувається зміст самої професійної діяльності особистості.

Тема професійної самосвідомості розроблялася у роботах, виконаних в межах психології праці та присвячених професійній реалізації особистості (Є. Климов, Л. Мітіна, А. Маркова, О. Борисова, Ю. Поваренков та інші).

А. Маркова [4] визначає професійну самосвідомість як комплекс уявлень людини про себе як професіонала. Професійна самосвідомість є динамічним утворенням, яке розвивається, змінюється і розширюється. Професійна самосвідомість спирається на професійну самооцінку: потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (Я як професіонал у минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні) та ідеальну (Я як професіонал у майбутньому). На думку авторки, якщо актуальна оцінка вище ретроспективної, а ідеальна вище актуальної, то це свідчить про ріст професійної самосвідомості.

За А. Марковою [4] та Л. Мітіною [5], професійна самосвідомість будується на основі самосвідомості особистості загалом і за своєю структурою являє собою взаємодоповнююче поєднання трьох підструктур: когнітивної, афективної та поведінкової.

А. Деркач [2], О. Москаленко [6] виділяють такі функціональні та структурні компоненти професійної самосвідомості: когнітивний (що реалізується в самопізнанні), мотиваційний (реалізується в самоактуалізації); емоційний (реалізується в саморозумінні); операційний (реалізується в саморегуляції). Виділені компоненти виявляються у двох планах. В об'єктивному плані їх показником є професійна майстерність, у суб'єктивному – Я-концепція.

За своїм змістом професійна самосвідомість є специфічнішою від самосвідомості особистості загалом і визначається особливостями професійної діяльності [8].

Щодо сутності професійної самосвідомості, то слід зазначити, що вона є скла-

довою частиною самосвідомості дорослої людини, зокрема однією з важливих і мало-вивчених регуляторів поведінки і діяльності професіонала. Від рівня її сформованості залежить процес розвитку професіонала, темпи успішності оволодіння професійною діяльністю, входження в професійну єдність. Численні психологічні дослідження доводять, що професія впливає не тільки на формування певних особистісних особливостей професіонала, але й на сприйняття і розуміння світу і самого себе.

Підходи до визначення поняття професійної самосвідомості часто супроводжуються предметом дослідницьких інтересів авторів, що приводить до відсутності єдиної інтерпретації. Спроби сформулювати комплексне тлумачення доводять, що професійна самосвідомість особистості не вичерпується лише когнітивним аспектом. Багатогранність та емоційне насичення діяльності психолога змушують не тільки усвідомлювати наявність або відсутність тих чи інших професійно-важливих якостей особистості, але й формувати певне самоствавлення, відчувати вдовolenня або невдоволення своєю працею, глибоко емоційно переживати невідповідність власного образу «Я» ідеальному образу себе як управлінця-професіонала [3].

Представники гуманістичного підходу описують феноменологію особистості, а не шукають їй пояснення, тому теорії цього типу іноді називають феноменологічними. Не вживаючи сам термін «професійна самосвідомість», вони водночас розглядають деякі її структурні складові частини. Найбільш відомими представниками цього підходу до особистості є американські психологи А. Маслоу і К. Роджерс.

Виходячи із цих положень, основна потреба особистості майбутнього психолога відповідно до гуманістичних теорій особистості – це самоактуалізація, прагнення до особистісного та професійного самовдосконалення і самовираження. Визнання головної ролі самоактуалізації об'єднує всіх представників цього теоретичного напрямку у вивченні психології особистості.

Вітчизняні представники особистісно-діяльнісного підходу трактують професійну самосвідомість як динамічну систему уявлень професіонала про самого себе як про суб'єкта професійної діяльності, усвідомлення ним своїх особистісних та професійних якостей, самооцінку цих якостей і суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на нього.

Так, А.К. Маркова трактує професійну самосвідомість як «комплекс уявлень людини про себе як професіонала, це ціліс-

ний образ себе як професіонала, система відношень і установок до себе як до професіонала [4]».

С.В. Васьковська визначає професійну самосвідомість як особливий феномен людської психіки, що зумовлює саморегуляцію своїх дій особистістю в професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей та емоційного відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності [1].

Б.Д. Паригін вважає професійну самосвідомість різновидом самосвідомості. Вона характеризується через усвідомлення своєї належності до професійної групи. В.М. Козієв вважає, що професійна самосвідомість є інстанцією, в якій впливає оцінка наявних досягнень, планування напрямку саморозвитку. П.О. Шавір характеризує професійну самосвідомість через вибіркову діяльність самосвідомості, яка зумовлює завдання професійного самовизначення [3].

Згідно з акмеологічним підходом, представниками якого є А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, Н.В. Кузьміна, О.В. Москаленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, О.П. Ситніков, А.О. Реан та інші, професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з образом «Я» на певній сходинці розвитку особистості за наявності розвинутого самоконтролю і рефлексії, власних вчинків і дій, усвідомлення повної відповідальності за них [2].

Професійна самосвідомість пов'язана насамперед із самовизначенням особистості. Особистість, визначена в професійному плані, є індивідом, який усвідомлює свої життєві цілі, що поєднані із самореалізацією в професійній сфері, професійні наміри; свої особистісні, фізичні якості; свої можливості, таланти; висунуті професійною діяльністю вимоги.

З психологічної точки зору, розвиток зрілої особистості майбутнього психолога – це процес входження студента в нове соціальне та професійне середовище та інтеграція в ньому. При цьому сам розвиток пов'язаний з реалізацією особистісного потенціалу. Розвиток супроводжується зміною системи взаємодії та відношення особистості майбутнього психолога, його потреб, еталонів, ціннісних орієнтацій. Однак однією з базових засад психології є уявлення про те, що основою для розвитку особистості є діяльність, яка впливає на свідомість і самосвідомість особистості, самооцінку, формування образу «Я».

Проаналізувавши наявні підходи, ми дійшли висновку, що професійна самосвідомість – це складне особистісне утворен-

ня, що формується під впливом професійного середовища й активної участі суб'єкта в професійній діяльності, тобто усвідомлене ставлення людини до своїх професійних потреб, мотивів, здібностей і поведінки. Професійна самосвідомість майбутнього психолога – це інтегральне особистісне утворення, що виявляється в усвідомленні своєї належності до професійної спільноти психологів; знанні, оцінюванні й переживанні своєї відповідності професійним еталонам даної спільноти, дотримання кодексу психолога; в усвідомленні необхідності професійного самопізнання, позитивному ставленні до себе як до майбутнього професіонала, прагненні до власного особистісного та професійного самовдосконалення.

Особливості розвитку професійної самосвідомості тісно пов'язані з рівнем розвитку індивідуально-психологічних характеристик майбутнього психолога [3]. Встановлено, що в психології вже склалася певна система структурування професійної самосвідомості, у якій ключову роль відіграють розроблені науковцями компоненти:

- самопізнання (А.О. Деркач, О.В. Москаленко, І.І. Чеснокова),
- саморозуміння (І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясичев, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін, О.Г. Спіркін),
- самоактуалізація (А. Маслоу, А.К. Маркова, В.А. Семиченко, К. Роджерс),
- саморегуляція (К.О. Абульханова, Б.Г. Анан'єв, М.Й. Боришевський, П.В. Лушин, С.Л. Рубінштейн).

На практиці розвиток професійної самосвідомості відбувається шляхом розгортання когнітивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного, операційного компонентів:

- 1) когнітивний компонент (Я-самопізнання) – сукупність психологічних знань, необхідних для конструктивної професійної взаємодії;
- 2) емоційний компонент (Я-саморозуміння) – позитивне ставлення до себе як до майбутнього професіонала;
- 3) мотиваційно-ціннісний компонент (Я-самоактуалізація) – прагнення до самовдосконалення, підвищення власного особистісного та професійного зростання;
- 4) операційний компонент (Я-поведінка) – сукупність умінь і навичок, що забезпечують успіх професійної діяльності, подолання стереотипів на шляху негативного самосприйняття та сприйняття інших людей; рефлексія та емпатія; позитивні міжособистісні стосунки; саморегуляція поведінки.

Самопізнання як процес виявляється в безперервності його руху від одного знання про себе до іншого знання, його уточнення, поглиблення, розширення тощо. Основною

умовою, що визначає безперервність зміни знань про себе, є динамізм найреальнішої дійсності та взаємодій з іншими людьми. У зв'язку з необхідністю адекватної адаптації людини в навколишніх соціальних умовах вона повинна весь час звертатися до свого «Я», удосконалювати знання про себе, перш за все з метою диференційованого регулювання поведінки [3].

Саморозуміння розглядається як необхідний момент процесу самосвідомості. Причому це особистісне утворення не зводиться ні до самопізнання, ні до самостворення, ні до знань про себе. Становлення і розвиток саморозуміння як процесу та результату невіддільні від розвитку особистості в цілому і залежать від специфічного способу життєдіяльності. Разом із тим саморозуміння є внутрішньою умовою, що значною мірою визначає розвиток особистості та формування індивідуально-типологічних особливостей її структури. Дуже важливо бути рівним собі та себе пізнавати. І звідси випливає не менш важливе розуміння того, що «Я» – це «Я». Тому коли людина вимовляє: «Я», її внутрішні переживання є вельми значущими [3].

Самоактуалізація являє собою опору на власні сили, наявність у людини самостійної, незалежної думки. Це процес постійного розвитку і практичної реалізації своїх можливостей. Це «праця заради того, щоб зробити добре те, що людина хоче зробити». Це відмова від ілюзій, позбавлення від помилкових уявлень про себе». На думку дослідників, мотивація професійної діяльності особистості являє собою ієрархію, до якої входять прямі чинники професійної активності (цілі, мотиви, установки) і непрофесійні чинники та цілі – психічне самозбереження та особистісний розвиток, досягнення соціального статусу тощо [3].

Саморегуляція розглядається як специфічна діяльність суб'єкта, що має індивідуальну структуру і стиль. Індивідуальний стиль саморегуляції визначається взаємодією різнорівневих механізмів, що реалізують процес саморегуляції, тобто можна говорити про саморегуляцію як про систему психотехнологій, спрямованих на розвиток професійної самосвідомості особистості. Високий рівень розвитку саморегуляції, який об'єктивно виражається в диференційованості і адекватності всіх усвідомлених інтелектуальних, емоційних, поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів тощо, дає підставу стверджувати про наявність достатньо зрілого стану розвитку самосвідомості в цілому [3].

Розглянуті функціональні компоненти професійної самосвідомості між собою

взаємозв'язані, і їх виокремлення може бути сприйняте лише умовно.

Між тим зі зростанням професіоналізму професійна самосвідомість може змінюватись. Вона розширюється завдяки додаванню нових ознак професії, що висуває нові вимоги до людини-професіонала; змінюються самі критерії оцінювання себе як професіонала. Розширення професійної самосвідомості виражається у збільшенні кількості ознак професійної діяльності, які відображаються у свідомості спеціаліста, у подоланні стереотипів уявлення себе як професіонала, у цілісному баченні себе в контексті усєї професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння професійної самосвідомості, ми з'ясували, що професійна самосвідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної професійної групи; це пізнання й самооцінка професійних якостей і ставлення до них; це виборна діяльність самосвідомості особистості, підпорядкована завданням професійного самовизначення; це усвідомлення себе як суб'єкта своєї професійної діяльності. Різні інтерпретації терміна «професійна самосвідомість», на нашу думку, не суперечать один одному, а скоріше взаємодоповнюють, віддзеркалюючи різні аспекти цього широкого поняття.

У професіонала, який володіє достатнім рівнем самосвідомості, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації. У процесі професіоналізації змінюється й професійна самосвідомість. Вона розширюється, змінюються критерії оцінювання своїх професійних можливостей. У більшості досліджень провідними компонентами професійної самосвідомості вважають такі залежності: самосвідомості від провідної діяльності попереднього періоду; самосвідомості від виникнення рефлексії, усвідом-

лення своєї індивідуальності, відкриття «Я»; самосвідомості від професійного самовизначення.

У перспективі дослідження зазначеної проблеми планується здійснити емпіричне дослідження динаміки становлення професійної самосвідомості майбутніх психологів під час навчання у виші.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горноста́й П.П. Теория и практика психологического консультирования / П.П. Горноста́й, С.В. Васильковская. – К. : Наукова думка, 1995. – 128 с.
2. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2004. – 752 с.
3. Катюк Я.Л. Особистісно-орієнтовані засади розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти / Я.Л. Катюк // Особистісно-орієнтована підготовка майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти : [посібник] / П.В. Лушин, Н.Ю. Волянчук, О.В. Брюховецька та ін. ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. – К., 2014. – С. 127-152.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М. : Академия, 2004. – 320 с.
6. Москаленко О.В. Развитие профессионального самосознания государственных служащих / О.В. Москаленко. – М. : РАГС, 2004. – 37 с.
7. Сич В.М. Зміст та особливості розвитку професійної свідомості майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ / В.М. Сич // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 18, – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 718-727.
8. Шамлян К.М. Професійна самосвідомість викладача-психолога / К.М. Шамлян // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 3, частина 1. – С. 145-149.